

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.7.2>

TRENDY I PERSPEKTYWY ROZWOJU IDEI RÓWNOŚCI I NIEDYSKRYMINACJI W UKRAIŃSKIEJ PRZESTRZENI EDUKACYJNEJ

Maryna Mykytenko

aspirantka Katedry Pedagogiki Krzyworoskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego

(Krzywy Róg, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-7644-8819

m_mikitenko@ukr.net

Adnotacja. Tendencje rozwoju idei równości przewidują wprowadzenie podejścia opartego na płci. Podejście oparte na płci jest przejawem indywidualizacji uczenia się zgodnej ze strategią humanistyczną. Obecnie można stwierdzić istnienie istotnej luki między rzeczywistym stanem problemu poprawy kultury płci społeczeństwa a praktyką wdrażania edukacji płci w instytucjach edukacyjnych. Element płci powinien zostać wprowadzony do programów edukacyjnych jako kompetencja, którą musi posiadać absolwent po ukończeniu studiów. Sposoby realizacji w szkoleniu zawodowym studentów: kształtowanie gruntownej świadomości przyszłych specjalistów w odniesieniu do płciowego aspektu ich specjalności (specjalizacji); skupienie uwagi studentów na realizacji ich własnych umiejętności w zawodzie, biorąc pod uwagę uwolnienie od stereotypowych koncepcji płci na temat powoływania artykułów; wprowadzenie cykli dyscyplin edukacyjnych dotyczących płci lub/i dostosowanie i uzupełnienie treści kursów szkoleniowych, które są już realizowane w procesie edukacyjnym, W wyniku skutecznego stworzenia przez nich optymalnych warunków dla maksymalnej samorealizacji, do kształtowania samospołeczności płci (zrozumienie równości praw i wolności kobiet i mężczyzn; tolerancyjny stosunek do przedstawicieli obu płci itp.).

Słowa kluczowe: demokracja, składnik płciowy, polityka edukacyjna, studenci.

TRENDS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE IDEA OF EQUALITY AND NON-DISCRIMINATION IN THE UKRAINIAN EDUCATIONAL SPACE

Maryna Mykytenko

Postgraduate Student at the Department of Pedagogy,

Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-7644-8819

m_mikitenko@ukr.net

Abstract. Trends in the development of the idea of equality lead to the promotion of a gender approach. Gender change is manifested by individualization of education, which supports a humanistic strategy. Today can be stated the basis of the sutti vu between the real camp of the problem of advancing the gender culture of conscience and the practice of promoting gender education in the lighting institutions. The gender component is to blame for the introductions in the educational programs as a competence, which can lead a graduate after completing the training. Or the correction and improvement of the change of initial cursives, which are already being implemented in the lighting process, with a gender component. As a result of his effective creation of optimal minds for maximum self-realization, for the formation of gender self-confidence (recognition of the equality of rights and freedoms of women and people; tolerance for representatives of both articles, too).

Key words: democracy, gender component, educational policy, education seekers.

ТЕНДЕНЦІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІДЕЇ РІВНОСТІ ТА НЕДИСКРИМІНАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Марина Микитенко

аспірантка кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету

(Кривий Ріг, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-7644-8819

m_mikitenko@ukr.net

Анотація. Тенденції розвитку ідеї рівності передбачають впровадження гендерного підходу. Гендерний підхід є проявом індивідуалізації навчання, що відповідає гуманістичній стратегії. Нині можна констатувати існування суттєвого розриву між реальним станом проблеми підвищення гендерної культури суспільства та практикою впровадження гендерної освіти в освітніх установах. гендерний компонент повинен бути введений в освітні програми як компетенція, якою має володіти випускник після закінчення навчання. Шляхи реалізації у фаховій підготовці здобувачів освіти: формування ґрунтовної обізнаності майбутніх фахівців щодо гендерного аспекту їх профільної

спеціальності (спеціалізації); фокусування уваги здобувачів освіти щодо реалізації їх власних здібностей у професії з урахуванням вивільнення від стереотипних гендерних уявлень щодо призначення статей; упровадження циклів навчальних дисциплін з гендерної проблематики, або/та коригування й поповнення змісту навчальних курсів, що вже реалізуються в освітньому процесі, гендерною компонентою. Як результат ефективного створення ним оптимальних умов для максимальної самореалізації, для формування гендерної самосвідомості (розуміння рівності прав і свобод жінок та чоловіків; толерантне ставлення до представників обох статей тощо).

Ключові слова: демократія, гендерна складова, освітня політика, здобувачі освіти.

Вступ. Важливого значення в процесі інтернаціоналізації освіти, зокрема, у розвитку громадянської освіти західні партнери України надають засвоєнню демократичної взаємодії. Термін «демократія» (буквально – влада народу) походить від давньогрецького словосполучення, що позначало державний лад, за якого вирішальна роль у прийнятті рішень із найважливіших питань належала народним зборам за допомогою голосування. У перше слово «демократія» пролунало з вуст афінського стратега Перикла, який жив у V ст. до н. е. Даний політичний устрій, є актуальним і сьогодні за нього ведеться боротьба (Гісем с. 53).

На сьогодні демократичні принципи закріплені в Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та прав людини (2010) у напрямі міжнародної та міжрегіональної співпраці пропонує державам-членам здійснювати обмін кращим досвідом (Хартія ради Європи, 2017: 57). Необхідно врахувати особливості українського суспільства та національних інтересів. Україна, проявляє мужність в прагненні закріплення європейських цінностей не лише в освітньому просторі. Орієнтир на демократичне суспільство вимагає застосування демократичних методів і розуміння принципів функціонування демократії. У Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, що затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 N 710-р зазначається необхідність «створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей людини на всіх рівнях освіти та у всіх складниках освіти, що дасть змогу громадянам краще розуміти та реалізувати свої права в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов'язків, брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено забезпечувати захист, утвердження та розвиток демократії» (Розпорядження кму, 2018: 3).

Мета дослідження – встановити закономірність щодо сприяння процесу реалізації відповідних умов для забезпечення ідеї рівності та недискримінації у вітчизняному освітньому просторі.

Методи. У дослідженні було використано загальнонаукові (узагальнення, порівняння, індукція і дедукція) й емпірико-теоретичні методи (аналіз, синтез). Процес відбору термінів проводився методом суцільної вибірки. Використання системно-структурного аналізу дало можливість виокремити нормативно правові акти, які сприяють ідеї рівності та недискримінації. На основі застосування методу синтезу інформації встановлено ключові поняття, та етапи розвитку.

Результати. Однією з ознак недискримінаційного підходу у навчанні є впровадження гендерних підходів. На сьогодні можна констатувати недостатню ефективність впровадження гендерних підходів до виконання освітньою системою своїх гендерно-просвітницьких функцій. Гендерна складова не стала предметом повсякчасної уваги вчителів, вихователів, методистів, шкільних психологів, соціальних педагогів на рівні середньої ланки освіти (Кісь, 2020: 104).

Також гендерні дисципліни не стали обов'язковими в дидактиці вищої школи 10 вересня 2009 р. було видано наказ Міністра освіти і науки № 839 «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту», яким було затверджено План заходів з впровадження принципів гендерної рівності у роботу Міністерства освіти і науки України, Міністерства освіти і науки Автономної Республіки Крим, управлінь освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, навчальних закладів всіх типів та форм власності. Цим же наказом керівникам вищих, професійно-технічних, загальноосвітніх, дошкільних та позашкільних навчальних закладів ставилося завдання забезпечити системну роботу щодо впровадження гендерних підходів у навчально-виховний процес (МОН, 2009:3).

Одним з напрямів формування людини з новим типом мислення є підготовка вчителів для Нової української школи, що стає певним викликом для закладів вищої освіти педагогічного спрямування і висуває питання докорінної перебудови освітнього процесу підготовки майбутніх фахівців у вітчизняних закладах вищої освіти. Акцентуємо увагу на окремих положеннях Концепції Нової української школи (НУШ), зокрема: педагогіка партнерства; готовність до інновацій; нові стандарти і результати навчання; автономія школи і вчителя; фінансування освіти (мон, 2021: 2-3). Виокремлено такі ключові компоненти Нової української школи (НУШ): новий зміст освіти, заснований на формуванні компетентностей, потрібних для успішної самореалізації в суспільстві; умотивований учитель, який має свободу творчості і розвивається професійно; наскрізний процес виховання, який формує цінності; децентралізація та ефективне управління, що надасть школі реальну автономію; педагогіка, що ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками; орієнтація на потреби учня в освітньому процесі, дитиноцентризм; нова структура школи, яка дає змогу добре засвоїти новий зміст і набути компетентності для життя; справедливий розподіл публічних коштів, який забезпечує рівний доступ усіх дітей до якісної освіти; сучасне освітнє середовище, яке забезпечить необхідні умови, засоби і технології для навчання учнів, освітян, батьків не лише в приміщенні закладу освіти (мон, 2021: 7). Визначено 10 ключових компетентностей Нової української школи: спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовою (уміння усно і письмово висловлювати й тлумачити поняття думки, почуття, факти та погляди (через слухання, говоріння, читання, письмо, застосування мультимедійних засобів); здатність реагувати мовними засобами на повний спектр соціальних і культурних

явищ – у навчанні, на роботі, вдома, у вільний час; усвідомлення ролі ефективного спілкування); спілкування іноземними мовами (уміння належно розуміти висловлене іноземною мовою, усно і письмово, усно і письмово висловлювати і тлумачити поняття, думки, почуття, факти та погляди (через слухання, говоріння, читання і письмо) у широкому діапазоні соціальних і культурних контекстів; уміння посередницької діяльності та 15 міжкультурного спілкування); математична компетентність (культура логічного і алгоритмічного мислення; уміння застосовувати математичні (числові та геометричні) методи для вирішення прикладних завдань у різних сферах діяльності; здатність до розуміння і використання простих математичних моделей; уміння будувати такі моделі для вирішення проблем); основні компетентності у природничих науках і технологіях (наукове розуміння природи і сучасних технологій, здатність застосовувати його в практичній діяльності; уміння застосовувати науковий метод, спостерігати, аналізувати, формулювати гіпотези, збирати дані, проводити експерименти, аналізувати результати); інформаційноцифрова компетентність (передбачає впевнене, критичне застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією на роботі, в публічному просторі та приватному спілкуванні; інформаційна й медіа-грамотність, основи програмування, алгоритмічне мислення, робота з базами даних, навички безпеки в інтернеті та кібербезпеці; розуміння етики роботи з інформацією (авторське право, інтелектуальна власність тощо); уміння вчитися впродовж життя (здатність до пошуку та засвоєння нових знань набуття нових вмінь і навичок, організації навчального процесу (власного і колективного), зокрема через ефективне керування ресурсами та інформаційними потоками, вміння визначати навчальні цілі та способи їх досягнення, вибудовувати свою освітньо-професійну траєкторію, оцінювати власні результати навчання, навчатися впродовж життя) (НУШ, 2020: 11). Спільними для зазначених компетентностей визначено уміння читати і розуміти прочитане, уміння висловлювати думку усно і письмово, критичне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, виявляти ініціативу, творити, уміння вирішувати проблеми, оцінювати ризики та приймати рішення, уміння конструктивно керувати емоціями, 16 застосовувати емоційний інтелект, здатність працювати в команді (НУШ, 2020: 12).

Глобалізаційні процеси спричинили переоцінку системи цінностей і формування нової моделі відносин, орієнтованої на усвідомлення самоцінності людини як рівнозначного суб'єкту навколишнього середовища і цивілізаційних відносин. (Євтух, 2003:130).

Значущим для розуміння позиції країни у глобалізованому світі є рівень розвитку людського капіталу як інтеграційного показника, який визначає внутрішні можливості країни щодо продукування знання та його використання в промисловому і суспільному розвитку. Таким чином, складаються нові відносини між країнами, які продукують знання і країнами, які мають дефіцит знання – культурне протистояння глобалізму, оскільки передбачає культуру мислення, проектування (прогнозування), модулювання, виробництва і застосування когнітивного креативного продукту. (Євтух, 2017:87).

після здобуття незалежності для України відкрилися можливості розвитку міжнародної співпраці, покликаної забезпечити інтеграцію вітчизняної освіти в міжнародний освітній простір. Утвердження й забезпечення права людини на освіту, забезпечення доступності, рівності умов кожної людини для цілкомітої реалізації її здібностей і всебічного розвитку стало одним із найважливіших обов'язків держави.

Наказ Міністерства освіти і науки від 18.05.2007 № 399 «Про заходи Міністерства освіти і науки України на виконання державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року» у відкритому доступі знайти не вдалося (він був відмінений наказом № 839 від 10 вересня 2009 р.). Державна соціальна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2018 р. №273, у розділі щодо протидії дискримінації за ознакою статі та дискримінації більше ніж за однією ознакою передбачає цілий ряд заходів, спрямованих на отримання освіти дівчатами та хлопцями ромської національності, забезпечення використання однакових за змістом навчальних програм з усіх предметів, здійснення моніторингу відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в закладах вищої освіти (КМУ, 2018:10). Моніторинг стану забезпечення гендерної рівності також передбачає збирання даних із розбивкою статі, які стосуються освітньої сфери. Сьогодні у багатьох навчальних закладах різного рівня акредитації діють Центри гендерної освіти та гендерні лабораторії. Запровадження посади освітнього омбудсмена також укріплює можливості інституційного механізму забезпечення гендерної рівності в освіті.

Міжнародні правові акти як частина національного законодавства, а також резолюції, конвенції, які мають статус рекомендаційних документів, значною мірою впливають на формування державної політики в галузі освіти. Визначальні методологічні положення міжнародних правових документів уже покладено в основу українського законодавства, яке проголошує освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного й культурного розвитку суспільства.

Саме під впливом міжнародних нормативно-правових актів стратегічною метою державної політики в галузі освіти України визначено забезпечення доступності здобуття якісної освіти протягом життя; виховання покоління людей демократичного світогляду, які цінують і обстоюють громадянські права й свободи, із повагою ставляться до традицій, культури, віросповідання та мови спілкування народів світу.

11 вересня 2020 року Україна приєдналась до Партнерства Біарріц. Україна взяла на себе зобов'язання у п'яти сферах: розвиток безбар'єрного публічного простору, дружнього до сімей з дітьми та маломобільних груп населення; навчання дітей принципів рівності жінок і чоловіків; запобігання насильству; зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків; створення більших можливостей для чоловіків піклуватися про

дітей. 7 травня 2019 року Кабінет Міністрів України проголосував за приєднання України до міжнародного «Партнерства Біарріц» зі встановлення рівності жінок і чоловіків, а Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба надіслав відповідний лист уряду до Міністерства Європи та закордонних справ Французької Республіки із заявою щодо участі України в «Партнерстві Біарріц». 25 серпня 2019 року під головуванням Президента Франції Еммануеля Макрона лідери країн Групи семи (G7) на саміті в місті Біарріц (Франція) заснували «Партнерство Біарріц». Метою цього партнерства є консолідація зусиль міжнародної спільноти та посилення відповідальності задля досягнення рівності жінок і чоловіків.

Висновки. Реформування системи національної освіти впродовж майже трьох десятиріч незалежної України, супроводжуване різними викликами соціально-культурного та економічного характеру.

Сучасна освітня політика орієнтована на залучення молоді до громадянської активності, для суспільного розвитку потрібне середовище, у якому існує свобода вибору, демократія (Опанасюк, 2018: 41). Демократична освіта увійшла в систему освіти України на всіх рівнях - від початкової школи (НУШ) до навчання дорослих. Українське суспільство у прагненні до євроінтеграції та співробітництва з країнами Заходу потребує засвоєння громадянських компетентностей. Згідно зразків і стандартів, громадянська освіта в Україні охоплює всі рівні освіти, забезпечує тяглість знань про демократію від загальноосвітньої до вищої школи (Опанасюк, 2018: 44).

У рамках приєднання до міжнародної ініціативи «Партнерства Біарріц» Україна взяла на себе зобов'язання у сфері освіти щодо інтеграції гендерного компоненту в освітній процес. Важливо зазначити, що ефективність формування гендерної культури студентів залежить від рівня гендерної культури самого викладача.

Вища школа має постійно розв'язувати такі проблеми: підвищення якості викладання, організація освітнього процесу на науковій основі, оновлення змісту вищої освіти, впровадження ефективних технологій, організація навчання як неперервної науково-виробничої діяльності, створення навчальнонауково-виробничих комплексів, входження України у трансконтинентальну систему комп'ютерної інформації тощо (Терентьєва, 2016:500).

Список використаних джерел:

1. Гісем О.О. Підручник з Громадянської освіти. 10 клас. Нова програма. Київ : Основа, 2020. 103 с.
2. Гендерний підхід : історія, культура, суспільство / за ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів : Класика, 2003. 250 с.
3. Євтух В.Б., Марушкевич А.А., Дем'яненко Н.М., Чепак В.В., Етнопедагогіка. Ч. I : навч. посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. 149 с.
4. Євтух М.Б., Яшник С.В. Інноваційна діяльність в освіті : становлення гуманістичної парадигми. Науковий вісник НУБіП України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія. 2017. Вип. 259. С. 86–94.
5. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainskashkola-compressed.pdf> (дата звернення: 22.12.2022)
6. Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту : Наказ Міністерства освіти і науки № 839 від 10.09.2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0839290-09#Text> (дата звернення: 22.12.2022)
7. Освіта в незалежній Україні : Розвиток та кокурентноспроможність. Інформаційно-аналітичний збірник. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2021/19.08/Inform.zbirnyk-Osv.v.nezalezniy.Ukrayini/Inform.zbirnyk-Osv.v.nezalezniy.Ukrayini.17.08-1.pdf> (дата звернення: 22.12.2022)
8. Опанасюк В.В. Демократична освіта як важлива функція сучасної держави (на прикладі інтегрованого курсу з демократії для закладів вищої освіти). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2021. Вип. 30. С. 37–46.
9. Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року : Постанова КМУ № 273 від 11.04.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.12.2022)
10. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження КМУ від 03.10.2018. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 22.12.2022)
11. Терентьєва Н.О. Розвиток університетської освіти України періоду незалежності: інтеграційний та акмеологічний напрями. Сучасні акмеологічні дослідження: теоретико-методологічні та прикладні аспекти : монографія. 2016. С. 497–520.
12. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини. Київ : Основа, 2017. 44 с.

References:

1. Ghisem O. O. Pidruchnyk z Ghromadjanskoji osvity. 10 klas [Textbook of Civic Education. Grade 10]. Nova programma. Kyjiv : Osнова, 2020. 103 p. [in Ukrainian].
2. Ghendernyj pidkhdid : istorija, kuljtura, suspiljstvo [Gender approach: history, culture, society] / za red. L. Ghentosh, O. Kij. Ljviv : Kласика, 2003. 250 p. [in Ukrainian].
3. Jevtux V.B., Marushkevych A.A., Dem'janenko N.M., Chepak V.V., Etnopedagoghika. Ch. I : navch. posibnyk [Ethnopedagogy. Ch. I: teacher. manual]. Kyjiv : Vydavnycho-polighrafichnyj centr «Kyjivsjkyj universytet», 2003. 149 p. [in Ukrainian].
4. Jevtux M.B., Jashnyk S.V. Innovacijna dijalnistj v osviti : stanovlennja ghumanistychnoji paradyghmy [Innovative activity in education: the formation of a humanistic paradigm.]. Naukovyj visnyk NUBiP Ukrajinj. Serija: Pedagoghika, psykholohija, filosofija. 2017. Vyp. 259. Pp. 86–94. [in Ukrainian].

5. Nova ukrajinsjka shkola. Konceptualjni zasady reformuvannja serednjoji shkoly [New Ukrainian school. Conceptual principles of secondary school reform]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainskashkola-compressed.pdf> [in Ukrainian].
6. Pro vprovadzhennja pryncypiv gendernoji rivnosti v osvitu : Nakaz Ministerstva osvity i nauky № 839 vid 10.09.2009 r. [On the implementation of the principles of gender equality in education: Order of the Ministry of Education and Science No. 839 dated September 10, 2009]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0839290-09#Text> [in Ukrainian].
7. Osvita v nezalezhnij Ukraini : Rozvytok ta kokurentnospromozhnistj [Education in independent Ukraine : Development and competitiveness]. Informacijno-analitychnyj zbirnyk. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2021/19.08/Inform.zbirnyk-Osv.v.nezalezhnyj.Ukrayini/Inform.zbirnyk-Osv.v.nezalezhnyj.Ukrayini.17.08-1.pdf> [in Ukrainian].
8. Opanasjuk V.V. Demokratychna osvita jak vazhlyva funkcija suchasnoji derzhavy (na prykladi integhrovanogho kursu z demokratiji dlja zakladiv vyshhoji osvity) [Democratic education as an important function of the modern state (on the example of an integrated course on democracy for institutions of higher education)]. Naukovyj chasopys NPU imeni M.P. Draghomanova. 2021. Vyp. 30. Pp. 37–46. [in Ukrainian].
9. Pro zatverdzhennja Derzhavnoji socialjnoji prohramy zabezpechennja rivnykh prav ta mozhlyvostej zhinok i cholovikiv na period do 2021 roku : Postanova KMU № 273 vid 11.04.2018 [On the approval of the State social program for ensuring equal rights and opportunities for women and men for the period until 2021: Resolution of the CMU No. 273 dated 04/11/2018]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273-2018-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
10. Pro skhvalennja Koncepciji rozvytku ghromadjansjkoji osvity v Ukraini : Rozporjadzhennja KMU vid 03.10.2018 № 710-r. [On the approval of the Concept for the Development of Civic Education in Ukraine: Decree of the CMU of October 3, 2018 No. 710]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
11. Terentjeva N.O. Rozvytok universytetsjkoji osvity Ukrainy periodu nezalezhnosti: integracijnyj ta akmeologhichnyj naprjamy [The development of university education in Ukraine during the period of independence: integration and acmeological trends]. Suchasni akmeologhichni doslidzhennja: teoretyko-metodologhichni ta prykladni aspekty : monografija. 2016. Pp. 497–520. [in Ukrainian].
12. Khartija Rady Jevropy z osvity dlja demokratychnogho ghromadjanstva ta osvity z prav ljudyny [Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education]. Kyjiv : Osnova, 2017. 44 p. [in Ukrainian].